

VROUWENSTUDIES EN THEORIE
Over feministische ambivalenties en theorievorming
binnen vrouwenstudies

Annemieke van Drenth

Recentelijk formuleerden twee professoren vrouwenstudies hun ambivalenties ten aanzien van ontwikkelingen binnen dit nieuwe terrein van wetenschap. De ene heeft problemen met de abstractie van de theorievorming en de andere met 'esoterie' binnen de feministische wetenschapspraktijk. In dit artikel worden deze professorale ambivalenties geplaatst tegen de achtergrond van de theoretische debatten in Nederland binnen vrouwenstudies. Allereerst wordt kort de geschiedenis van het feministisch denken vanaf het begin van de tweede golf geschetst. Kenmerkend voor de ontwikkeling is de groei van kritiek op algemene analyses en begrippen die universalistisch en monocausaal vrouwenonderdrukking pretenderen te verklaren. Een algemene theorie over vrouwelijkheid wordt steeds meer als een onhaalbaar project beschouwd. Op grond hiervan heroriënteert men zich op in de bestaande sociale wetenschappen ontwikkelde algemene sociale analyses. Daarmee worden ook binnen vrouwenstudies een aantal problemen aktueel: de kwestie van het machtsconcept, de status van het subject en de rol van de geschiedenis. Hoe ambivalent men ook staat tegenover deze ontwikkeling en haar implicaties, binnen vrouwenstudies kan men niet meer heen om theoretische positiebepaling.

In een forumbijeenkomst ter gelegenheid van de introductie van de laatste professorale aanwinst op het terrein van vrouwenstudies in Nederland verklaarde een al wat langer geïnstalleerde collega-professor dat het maar eens uit moest zijn in vrouwenstudiesland met onbegrijpelijke verhalen en moeilijke woorden. De nieuwe hoogwaardigheidsbekleedster zelf formuleerde ook haar ambivalenties ten aanzien van ontwikkelingen binnen vrouwenstudies. Zij deed dat echter wat meer parlementair: het moest volgens haar niet gaan over allerlei esoterische zaken die niets met de realiteit te maken hebben, maar juist over de problemen van alledag en de wijze waarop problemen van vrouwen samenhangen met sociale omstandigheden (1).

Waar hadden de beide dames het over? Wat is er volgens hen problematisch aan datgene wat er binnen vrouwenstudies gaande is? Voor ik wat dieper in ga op de achtergronden die naar mijn idee hun uitlatingen in een context plaatsen, wil ik er op wijzen dat natuurlijk ook deze probleemsignaleringen gezien moeten worden in hun sociale verhoudingen. In een tijd van 'no nonsense' en 'real Politik' lijkt 'de werkelijkheid' altijd vanzelfsprekender en eenduidiger en is analyse van 'concrete' problemen daarom zonder dralen geboden. Op intellectuele twijfel en rusteloze abstractie staat verbanning naar het rijk der ivoren torens.

In deze bijdrage wil ik een poging doen de professoraal gesignaleerde ambivalenties te duiden. De achtergrond van de sociale omstandigheden waarin feministische wetenschap zich aan de universiteiten ontwikkelt, laat ik daarbij buiten beschouwing. Het gaat mij hier om wetenschapsinterne ontwikkelingen.

Na de langzaam gegroeide consensus over de verwerping van wat men noemde 'de algemene theorie van vrouwelijkheid', ATV voor insiders, is er een terugkeer waar te nemen naar algemene theoretische debatten binnen de sociale wetenschappen. Dit levert een aantal problemen op die onvermijdelijk aanleiding geven tot zowel abstracte discussies als tot een groeiende behoefte aan onderzoeksresultaten. Beide zaken beschouw ik als positief, zeker als ze ook met elkaar worden verbonden. Dit hoop ik in mijn betoog duidelijk te maken. Daartoe ga ik op de eerst plaats, noodzakelijk kort en schetsmatig, in op de ontwikkeling van de theorievorming binnen vrouwenstudies in Nederland. Daarna zal ik de drie centrale problemen hierin bespreken. Ik rond af met enkele concluderende opmerkingen.

1. Van vrouwenonderdrukking naar vrouwelijkheid

1.1. Een stukje geschiedenis

De herleving van de vrouwenbeweging in Nederland in een tweede feministische golf aan het eind van de jaren zestig wordt gemarkeerd door een artikel van Joke Kool-Smit (1967) in De Gids.

Zij formuleert hierin pregnant een groeiende onvrede onder vrouwen over hun positie en mogelijkheden in een samenleving die steeds meer formele kansen biedt aan steeds grotere groepen mensen. Niet in het minst is Kool-Smit ook geïnspireerd door geluiden zoals die vanuit de Verenigde Staten tot Nederland doordringen (Friedan, 1963). Er is iets mis met de verhoudingen tussen mannen en vrouwen zo meent Kool-Smit, en 'het onbehagen van de vrouw' dat hiervan het gevolg is, kan niet straffeloos genegeerd worden.

In de jaren daarop volgend barst de tweede feministische golf in Nederland uitbundig los. Het aanvankelijk nog vage onbehagen is binnen korte tijd omgezet in een brede verontwaardiging die door actiegroepen als MVM en Dolle Mina met veel overtuiging en zelfvertrouwen te pas, en volgens vele vooral mannelijke toeschouwers ook te onpas, te berde wordt gebracht.

Het herlevend feminisme noopt echter niet alleen tot actie, maar ook tot reflectie. Feministische studiegroepen zijn, naast de praat- en actiegroepen, in de jaren daarna een onmiskenbaar onderdeel van de vrouwenbeweging geworden. En zij functioneren al snel ook binnen de universiteiten, waar studenten een dankbaar feministisch organisatiepotentieel blijken te zijn. Daarmee is feministische wetenschap een feit en begint de ontwikkeling van vrouwenstudies (Poldervaart, 1983).

Op het vlak van de theorie waren feministes in eerste instantie vooral geïnspireerd door ontwikkelingen vanuit de Verenigde Staten en door het marxisme. Wat het Amerikaanse feminisme betrof, de geluiden die hier in Nederland het sterkst door kwamen waren radicaal feministisch. Kate Milletts 'Sexual Politics' (1969) was één grote cultuurhistorische aanklacht tegen allerlei vormen van mannenmacht die kernachtig samengevat werden in de term 'patriarchaat'. Shulamith Firestone ontwikkelde in The Dialectic of Sex (1970) haar radicaal feministische these over een culturele revolutie, die niet alleen de klassentegenstel-

lingen zou opheffen, maar met name ook de sekseverhoudingen moest transformeren. De theorie van Marx en Engels was in haar ogen veel te beperkt. 'De analyse moet nog meer omvatten. Want we staan voor een groter probleem, een onderdrukking die stamt van voor de geschiedschrijving, namelijk uit het dierenrijk' (1979: 12). De biologische fundering die Firestone gaf aan haar analyse van de verhoudingen tussen mannen en vrouwen dwong haar in de richting van biologische oplossingen: zo vormde de reageerbuis als voortplantingsmiddel een cruciaal onderdeel van haar scenario voor een feministische toekomst.

In Nederland was men niet altijd gecharmeerd van deze biologische invalshoek. Naast een enkeling die op gevestigde sociologische en psychologische ideeën steunde (bijvoorbeeld in 't Veld-Langeveld, 1969), richtte de dominante interesse zich bij het verklaren van de achterstelling van vrouwen toch op de marxistische theorievorming. Kapitalisme en patriarchaat zag men als gerelateerde grootheden, die in samenhang bestreden moesten worden. De politieke loyaliteit tegenover links was een niet te onderschatten kracht, die ook de intellectuele opties bepaalde. Uitzondering hierop vormden aanvankelijk de zich snel ontplooiende lesbische vrouwengroepen die zich veel minder gelegen lieten liggen aan 'mannenpolitiek' en vanuit een meer radicaal feministisch engagement een eigen cultuur opeisten.

Het historisch materialisme bleef echter niet lang een bevredigend kader voor feministes die meer wilden dan linkse politiek alleen. Trouwens, met de legendarische ontdekking van het feit dat het persoonlijke net zo goed politiek is (zie hierover Aerts, 1986), lag het zoeken naar nieuwe verklaringen voor zoiets als het patriarchaat voor de hand. In Nederland liet men zich vooral inspireren door Engelse en ook Amerikaanse theoretica's. Aangezien het historisch materialisme alle ongelijke verhoudingen, ook die tussen mannen en vrouwen, gebaseerd zag op economische gronden, maar onvoldoende de onderdrukking van vrouwen kon verklaren, was men in het Engelse taalgebied al naarstig op zoek naar modificaties van het marxisme, die oog hadden voor de rol van het ideologische als eigenstandige factor (bijv. Mitchell, 1971). Daarmee belandden meer en meer feministische theoretica's, al dan niet gewapend met Althussers ideeën over een relatief autonome werking van de ideologie, middels de zogenaamde 'ideologische staatsapparaten', bij de vraag wat de rol is van de psychische constitutie in relatie tot de onderdrukking van vrouwen door mannen (Kuhn and Wolpe,

1978; Barrett, 1980). Met deze vraag en met de steeds urgentere behoefte om een niet-biologistische kijk te ontwikkelen op seksualiteit, en met name op de vanzelfsprekendheid van de monogame heteroseksuele praktijk in het moderne kerngezin, wendden sommigen zich tot Freud en zijn psychoanalytische theorie (Mitchell, 1974). Seksualiteit en onbewuste zijn voor Freud essentiële categorieën om tot een begrip te komen van de geslachtelijke identiteit van mensen. Daarentegen zijn noties als penisnijd en castratieangst moeilijk verteerbaar voor feministische vrouwen. Volgens Juliet Mitchell echter moet het primaat van de fallus in Freuds theorie niet gezien worden als een prescriptief element maar als een descriptief, desalniettemin substantieel onderdeel van de analyse van een door mannen en door het mannelijke gedomineerde samenleving.

Ook in de Amerikaanse theoretische ontwikkelingen, waarin met name de antropologie een belangrijke rol speelde (M.Z. Rosaldo and L. Lamphere, 1974; R.R. Reiter, 1975) stuitte het zoeken naar de verklaringen voor de als algemeen beschouwde patriarchale verhoudingen op de psychoanalyse als mogelijke oplossing. Daarbij achtte men minder dan dat in Europa het geval was de psychoanalyse in haar orthodoxe vorm daartoe geschikt. Theoretica's als Nancy Chodorow (1978) en Dorothy Dinnerstein (1976) hanteerden dan ook gereviseerde vormen van psychoanalytisch denken. Opvallend is de sterke belangstelling voor het moederschap in hun theorieën. Met name Chodorows conceptie van de centrale rol van het moederen van vrouwen in de ontwikkeling van de geslachtelijke identiteit van meisjes en jongens werd beroemd, maar ook het werk van Adriëne Rich (1976) over moederschap als instituut genoot achting.

In de Nederlandse vrouwenstudiesdiscussies heeft vooral het werk van Nancy Chodorow een belangrijke rol gespeeld. In analyses van de tekortkomingen van het marxisme en de freudiaanse theorie verschenen haar ideeën als een aanvaardbare uitweg (Outshoorn, 1978; Komter, 1979). Als groot voordeel van haar theorie werd gezien dat zij enerzijds op het nivo van psychisch functioneren de rol van seksualiteit en emotionaliteit volledig recht doet en anderzijds op het nivo van maatschappelijke organisatie inzicht geeft in de oorzaak en de werking van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Ook in veel praktisch onderzoek binnen vrouwenstudies werd de theorie over het moederen van vrouwen bruikbaar geacht en zodoende erg populair (zie hierover: Lammers, 1985).

1.2. Kritieken

Kenmerkend voor de hierboven geschetste theorieontwikkeling is dat er een pretentie wordt hooggehouden van een algemene feministische theorie over vrouwenonderdrukking. Voorondersteld wordt dat er één principe is dat ten grondslag ligt aan de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Tegen dit idee ontstond echter steeds meer oppositie. Op politieke gronden meenden groepen vrouwen, met name gekleurde en lesbische vrouwen, dat hun situatie als vrouw niet los gezien kon worden van hun specifieke identiteit. Maar ook op theoretische gronden kwamen feministen tot de conclusie dat verschillen tussen vrouwen niet onbelangrijk waren voor het begrip van de aard en werking van onderschikking. En tenslotte opponeerden steeds meer theoretica's tegen de vanzelfsprekendheid waarmee men onderdrukking waar meende te nemen tussen mannen en vrouwen op grond van een sekseverschil dat volgens hen op zichzelf niet bij voorbaat als gekend gekarakteriseerd kon worden. Wat is eigenlijk de status van het sekseverschil en hoe verhoudt het zich met de strijd om de gelijkheid? Of anders gezegd: welke betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid functioneren in welke contexten op een zodanig wijze dat feministen spreken van de onderdrukking van vrouwen?

Het is geen eenvoudige zaak de ontwikkeling van de discussies die deze kritiek opleverde, te schetsen in een chronologische beweging. Dat zal ik dan ook niet proberen. Veeleer wil ik laten zien vanuit welke achtergronden men welke vorm van kritiek ondernam.

Allereerst de kritiek op Chodorows theorie. Zij poneert een verklaring voor het proces van reproductie van het verschil tussen mannen en vrouwen in een theorie die een kruising is van sociologische/antropologische principes en psychoanalyse. Uit een vroeg artikel van haar hand blijkt de ontwikkeling van haar theorie vanuit het idee van een algemene sociale regel, die voorkomt in verschillende samenlevingsvormen: vrouwen zijn degenen die moederen (Chodorow, 1971). Daarmee is een belangrijke structurele conditie voor het opgroeien van ieder menskind vastgelegd. Gegeven het feit dat moeders vrouwen zijn, zal in de opvoeding aan kinderen opnieuw de geslachtelijke functieverdeling met bijbehorende eigenschappen meegegeven worden: meisjes ontwikkelen zich in continuïteit met het vrouwelijke, dat

wil zeggen moederlijke; jongens worden mannelijk dat wil zeggen gedistantieerd en gericht op prestaties in de 'buitenwereld'. Chodorow karakteriseert de identiteit van het mannelijke en het vrouwelijke treffend als 'being' en 'doing'.

Vervolgens gebruikt Chodorow de psychoanalyse om het proces van worteling van het geslachtsverschil inzichtelijk te maken (2). Kort gesteld komt het erop neer dat het kleine kind in het begin van zijn leven voortdurend en heel intensief geconfronteerd is met de moeder, steeds iemand van het vrouwelijk geslacht. Derhalve is de eerste sociale 'ander' die het kind moet leren onderscheiden bij het ontwikkelen van een eigen identiteit, een vrouw. Dit impliceert dat voor mannelijke kinderen de scheiding met de moeder noodzakelijk intensiever en ingrijpender is. De eigen identiteit kan zich niet ontwikkelen in continuïteit met de moeder, die het kind beschouwt als een seksuele 'ander', maar moet vorm krijgen in distantie tot haar, doch zonder een voortdurend aanwezig mannelijk voorbeeld in de vorm van de vader. Het meisje daarentegen groeit op in harmonie met de moeder. Haar identiteitsontwikkeling gaat vloeiender en zonder de noodzaak van een onmiddellijke en pijnlijke afstand met (het vrouwelijke van) de moeder. Gevolg is dat meisjes een persoonlijkheid ontwikkelen die meer gericht is op de ander, emotioneler en zorgender en dus geschikt voor het bemoederen van de toekomstige kinderen. De jongens zullen met hun strijdbare en op daden gerichte psychische structuur de kostwinners van de toekomstige gezinnen zijn. Daarmee is het reproductieproces van zowel het geslachtsverschil als ook van het gezin en het heteroseksuele paar als basis daarvan, verzekerd.

Critici van Chodorow vinden dat haar poging om theoretisch de doorwerking van sociale verhoudingen in psychische structuren en de consequenties daarvan voor de reproductie van de bestaande sekseverhoudingen te vatten, ten koste gaat van een goed begrip van de identiteitsontwikkeling van mensen. Met name de rol van het onbewuste, het kritische element uit de psychoanalyse, is daarbij geminimaliseerd (zie bijv. Lammers, 1981; Adams, 1983; Pleiter, 1984). De nadruk van de theorie ligt op de invloed van de moeder op het kind, een beïnvloeding waarvan het resultaat bij voorbaat vastligt. Zo lijkt Chodorows theorie vooral een benadering in de trant van het socialisatie-begrip uit de sociologie. Een 'leeg' individu vult zich met de bestaande verhoudingen en bereikt zo een specifieke identiteit. Een dergelijke benadering heeft verschillende nadelen. Op de

eerste plaats is er door de uitvoering van de rol van het onbewuste weinig begrip voor het tijdelijke, tegenstrijdige en gespleten karakter van de identiteit van mensen, zowel in het vlak van de geslachtelijke als de seksuele identiteit. Precies dit element zou een functie kunnen hebben bij het onderzoeken van de vertwijfeling ten aanzien van bestaande verhoudingen en de mogelijkheden tot verandering daarvan. Ten tweede poneert de theorie een algemeen uitgangspunt dat weinig ruimte laat voor specificiteit. Chodorows veronderstelling dat het altijd vrouwen zijn die moederen, suggereert een homogeniteit waar, hoe plausibel die op het eerste gezicht ook moge lijken, veel op af te dingen valt. Moederen en moederen is twee. Culturele, economische en specifiek psychische elementen van de verzorgende partij zouden wel eens wezenlijker invloed kunnen hebben op het karakter van het moederen dan Chodorow wil doen geloven. Op de derde plaats lijken geslachtelijkheid en seksualiteit (3) ontoelaatbaar vermengd te worden, als Chodorow uitgaat van een heteroseksuele basis in de relatie moeder-kind. Wat blijft er immers over van haar betoog als de moeder weliswaar iemand van het vrouwelijk geslacht is, maar een andere dan de dominante (hetero)seksuele positie inneemt?

Critici van Chodorows theorie oriënteren zich vaak op de lacaniaanse interpretatie van de psychoanalyse. Essentieel daarbij is de combinatie van psychische constitutie en symbolische (talige) verhoudingen (zie voor introducties op Lacan: Mooy, 1975; Moyaert, 1981; Mitchell and Rose, 1982).

Niet alleen Chodorows theorie ondervond kritiek op het punt van de algemene veronderstelling over het karakter van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Ook de marxistisch feministische theoretica's werden hierop aangevallen (zie bijv. Beechey, 1979). Het door Gayle Rubin geïntroduceerde begrip 'sex-gender-system' (Rubin, 1975) werd hier als potentiële uitweg gepresenteerd (Outshoorn, 1980). Rubin probeerde met de introductie van dit begrip een oplossing te formuleren voor het algemeenheidsprobleem. Haar begrip seksegeslachtssysteem maakt het, naar analogie van het begrip produktiewijze uit het marxisme, mogelijk verschillende, historisch en cultuurspecifieke invullingen te denken van de wijze waarop in samenlevingen de relaties tussen de seksen vorm hebben gekregen. Tevens benadrukt Rubin de samenhang van het seksegeslachtssysteem met de produktiewijze. Zo wordt het mogelijk de materiële verhoudingen van (re)pro-

duktie van levensvoorwaarden mee te nemen in een analyse van de verhoudingen tussen de seksen.

In Nederland hebben in de kritiek op het algemene karakter van socialistisch feministische theorieën met name de lezingen van Joyce Outshoorn en Mieke Aerts op de eerste Nederlandse Zomeruniversiteit Vrouwenstudies (1981) een belangrijke rol gespeeld. Beiden zien een niet af te wenden breuk met het marxisme. Spreekt Outshoorn echter nog in termen van 'echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling' (Outshoorn, 1981), Aerts' positie is radicaler. Volgens haar moet er op epistemologische gronden van het marxisme, althans in de vorm waarin veel feministen dat gebruiken, worden afgezien. Daarin is namelijk nog steeds een essentialistische werkelijkheidsopvatting leidraad, die door feministische wetenschappers wordt overgenomen. Vrouwenonderdrukking en patriërchaat zijn begrippen die veronderstellen dat we weten wat mannen en vrouwen zijn. Aerts zet daar grote vraagtekens bij. Haar kritiek is geïnspireerd door Engelse verwerkingen van invloeden uit het Franse structuralisme (bijv. Coward and Ellis, 1977). In een kruising van linguïstische, psychoanalytische en sociaal historische invalshoeken wordt met name in het Engelse tijdschrift *mf* gepoogd aan feministische theorievorming te doen vanuit het idee dat de tegenstelling tussen individu en samenleving overstegen moet worden. In veel sociaal wetenschappelijke theorieën zijn het individu, de man en de vrouw vooronderstelde werkelijkheden. Dit leidt gemakkelijk tot een essentialistische visie op de werkelijkheid (Coward, 1983). Mensen zijn echter niet onproblematisch op te vatten als voorgegeven, autonome subjecten, die bewust handelend een samenleving totstand brengen. Minstens evenveel zijn zij effecten van sociale praktijken. Onder de term 'constructie-denken' is deze invalshoek in de Nederlandse vrouwenstudieswereld geïntroduceerd (Aerts, 1981b). Achteraf blijkt de term 'constructie' minder gelukkig, want juist de subjectivistische en intentionele suggestie van dit woord is de focus van de kritiek op anderen in deze denkstroming.

In het kielzog van deze heroriëntatie wordt een al ouder artikel van Rosaldo (1980), over het algemeenheidskarakter van veel feministisch beschouwingen populair. Niet voor niets verschijnt de vertaling van dit artikel in het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis (1982). De algemene en globale beschouwingen over vrouwenonderdrukking zijn al langer een bron van irritatie voor

historica's, die met name oog hebben voor het (historisch) specifieke van iedere situatie (zie Blok, 1982).

In de vrouwenstudieswereld in Nederland en met name binnen het sociaal wetenschappelijke deel daarvan, heeft de grote invloed van Engelse en Amerikaanse theorievorming tot gevolg gehad dat men gericht was op het idee van onrechtvaardige ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Deze ongelijkheid moest herzien worden. Impliciet was er daarbij vaak het ideaal van zoiets als een androgyne mens, die in zich een balans van zowel mannelijke als vrouwelijke eigenschappen verenigt. Het mannelijke en het vrouwelijke werden dan in ieder mens potentieel aanwezig geacht. Men leek de specifieke aan elkaar complementaire trekken van beide seksen te kennen.

Precies deze veronderstellingen waren aanknopingspunten voor kritiek vanuit het zogenaamde differentiedenken. In Nederland analyseerde Rina Van der Haegen (1980) het sociaal wetenschappelijk onderzoek van feministen op dit punt. Androgynie als uitgangspunt voor emancipatie van vrouwen geeft volgens haar te veel krediet aan de mannelijke symbolische orde die het vrouwelijke eigenlijk nauwelijks in beeld weet te brengen, of enkel als afgeleide van het mannelijke en onveranderlijk als het 'andere' (Van der Haegen, 1980). Op feministen rust volgens haar allereerst de plicht tot deconstructie van deze fallocentrische symbolische orde. Proeven daarvan leverde Van der Haegen in haar herlezingen van Freuds werk, onder andere van zijn analyse van het geval Dora (1981) en van het zogenaamde 'fort/da spel' van kleine Ernst (1984). Van der Haegen is vooral geïnspireerd door Franse feministen in de traditie van de 'écriture féminine', met name Irigaray, Cixous, en Kristeva. Maar ook aan mensen als Derrida, Deleuze en Lyotard ontleent zij haar 'differentiedenken'.

Deze kritieken op het (algemene) karakter van het begrip vrouwenonderdrukking en de theorievorming die zich daarmee samengaand ontwikkelde, leidden langzamerhand tot een consensus over het feit dat zoiets als een 'algemene theorie van vrouwelijkheid' problematisch, onwenselijk en eigenlijk ook onmogelijk is. Er zijn veel verschillen (in ervaringen en leefwereld) tussen vrouwen en het is allerm minst eenduidig waarover het gaat bij het begrip 'vrouw'. Daarmee zij we terug bij het startpunt van Simone de Beauvoirs Tweede sekse (1949) dat begint met de

vraag : 'Wat is een vrouw?' (1978: 9). Alleen weten we nu dat het tevergeefs zoeken is in naar een algemeen antwoord.

De manier waarop in het Tijdschrift voor Vrouwenstudies (Sommer en Grotenhuis, 1983; Sommer en Dornekater, 1983) deze conclusie onmiddellijk verbonden is met een constructionistische optie voor verdere theorieontwikkeling heeft veel verwarring gesticht. De opposities tegen deze stellingname (zie o.a. Clercx en Westerbeek, 1984; Bader, 1984; Mom, 1984) zijn vooral ingegeven door angst dat met het badwater ook het kind wordt weggegooid. Echter de constatering dat (vrouwen)onderdrukking en het vrouwelijke niet als algemeen principe op voorhand eenduidig aanwezig geacht kunnen worden, wil nog niet zeggen dat, zoals in de kritieken nog al eens gebeurt, aan de (politieke) realiteitswaarde van vrouwen in het hier en nu getwijfeld moet worden. De slogan: 'de vrouw bestaat niet' wordt dan gelezen met de nadruk op 'bestaat niet', in plaats van op 'de vrouw'. En natuurlijk bestaan vrouwen, dat is het punt niet. Alleen, zoals 'de mens' in theorievorming en onderzoek een problematisch concept is, is 'de vrouw' dat eveneens. Het gaat er binnen vrouwenstudies juist om de problematieken van de constituering van het vrouwelijke en vrouwen tot object van onderzoek te maken in plaats van ze als vanzelfsprekend (zoals we in de dagelijkse werkelijkheid plegen te doen) te veronderstellen. Dat is de inzet van het debat.

1.3. Heroriëntaties

De relativering van het begrip vrouwenonderdrukking en de afwijzing van het zoeken naar een algemene theorie ging samen met een verbreding van de interesse van feministische onderzoeksters voor theoretische concepten buiten vrouwenstudies, die gebruikt zouden kunnen worden voor de analyses van de (asymmetrische) verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Kort zal ik hier op de belangrijkste ingaan.

Op de eerste plaats de belangstelling voor het begrip 'macht'. Voor de hand liggend als het is om in relatie tot ongelijkheid onderzoek te doen naar de werking van macht in verhoudingen tussen mannen en vrouwen, toch bleef zolang vrouwenonderdrukking een onproblematische aanname was het onderzoek hiernaar van weinig betekenis. Pas nadat werd ingezien dat het enkel pomen van mannenmacht over vrouwen zo zijn beperkingen heeft,

kwam, met name geïnspireerd door onderzoek naar de relaties tussen mannen en vrouwen in concrete situaties, de vraag naar de aard en de werking van macht tussen de seksen naar voren. Aafke Komter (1985) pleit daarbij voor een meerdimensioneel machtsbegrip en ontleent theoretische noties daartoe aan Steven Lukes (1974). Ze verhoudt zich echter kritisch tot zijn machtsbegrip, waarin met name de idee van 'belangen' van mensen cruciaal is. Omdat Komter van mening is dat zonder moralisme van de onderzoekster hiervoor geen criteria ontwikkeld kunnen worden, wendt ze zich tot Gramsci's concept van hegemonie. Met dit hegemoniebegrip poogt ze de continuïteit tussen macht op het nivo van verhoudingen tussen individuen en macht als boven-individueel-verankerd proces te waarborgen. Zo komt zij tot de conclusie dat de macht van de vanzelfsprekendheid een belangrijke rol speelt bij de (re)productie van ongelijkheid in huwelijksrelaties tussen mannen en vrouwen.

In navolging van Komters gebruik van noties van Lukes en Gramsci hebben anderen op soortgelijke wijze ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen bestudeerd (Romkes, 1980; Meijer, 1983; de Bruijn en Timmerman, 1986). Omdat het hier veelal om onderzoek gaat dat zich baseert op gegevens van en over individuen en hun relationele netwerken, blijft in deze analyses de verhouding tot het macrosociale een punt van voortdurende zorg. Daarom wendden onderzoeksters zich ook tot het theoretische werk van Anthony Giddens (1979), om met diens 'structuratietheorie' meer greep te krijgen op dit zorgenkind van deze benadering (zie bijv. Davis, 1986;1988; Grunell, 1986).

Als tweede, toch relatief losstaande, theoretische belangstelling in relatie tot de studie van de (machts)verhoudingen tussen vrouwen en mannen moet de interesse voor het werk van Norbert Elias genoemd worden. Aan hem ontleent men zowel de idee dat individuen altijd elementen zijn van sociale relaties, Elias spreekt van 'figuraties' (zie bijv. van der Weele, 1982), als een inhoudelijke opvatting over de aard van de sociaal historische ontwikkeling van het moderne westen. Elias' civilisatietheorie (1939) geeft een historische interpretatie van de ontwikkeling van menselijke verhoudingen, waarbij verinnerlijking van regels en codes en daarmee (zelf)beheersing de moderne sociale relaties, ook die tussen mannen en vrouwen, inkleuren. Gevolg is dat de relaties tussen de seksen gezien worden als een 'onderhandelingshuishouding', waarin wederzijds

respect het karakter van de verhouding gelijkjer maakt dan voorheen het geval was (zie bijv. van Stolk en Wouters 1983).

Op de derde plaats is er een categorie feministische onderzoeksters die zich wendt tot herlezingen van de psychoanalyse om meer zicht te krijgen op de ontwikkeling van subjectiviteit, geslachtelijkheid en seksualiteit bij mannen en vrouwen. Veelal wordt de lacaniaanse herlezing van Freuds theorie gebruikt. Precies deze wending maakt het hen mogelijk de psychoanalyse niet enkel te gebruiken als een theorie om individuele, intrapsychische problematieken te signaleren, maar om de constituerende verhouding tussen het individu en de sociale omgeving te thematiseren. Individuen danken hun identiteit waaronder hun geslachtelijkheid, aan de invoëging in de symbolische, talige orde. Het proces van intrede in de cultuur is echter geen eenduidige afgeronde stap. Deze overgang laat diepe sporen achter in de menselijke psyche en zorgt voor onzekerheid en twijfels. Enerzijds wordt door feministen die een dergelijke theoretische oriëntatie kiezen gewezen op het specifieke karakter van psychische processen, ook wat betreft de constitutie van het geslachtsverschil (Pleiter 1984;1985, Sommer 1985), anderzijds levert de psychoanalyse cultuurtheoretische noties op die de positie van het vrouwelijke in onze samenleving ter discussie stellen: het primaat van de fallus, de koppeling hysterie en vrouwen, de verdringing van het moederlijke en de specifieke verhouding van vrouwen tot het voorttalige (Van der Haegen 1984, Grooten 1987). De twee richtingen, die ik hier onderscheid sporen met aan de ene kant meer structuralistisch constructionistische posities, met name geïnspireerd door Engelse verwerkingen van Lacans ideeën (bijv. door Gallop, 1982) en aan de andere kant het deconstructie- en differentiedenken met als inspiratiebronnen Franse (kritische) herlezingen van Freud en Lacan door bijv. Irigaray, Kristeva, Cixous en Kofman.

Een vierde stroom van heroriëntatie op theorieën buiten vrouwenstudies is die van het sociaal constructionisme. Vaak wordt zij met delen van de psychoanalytisch georiënteerde gezelschap gezien als 'het constructionisme'. Het is echter niet terecht om de boven aangeduide psychoanalytisch constructionistische oriëntatie op een hoop te gooien met wat ik sociaal constructionisme zou willen noemen. Deze laatste stroming richt zich namelijk voor een deel op andere uitgangspunten. Dominant daarbij is de invloed van het werk van Michel Foucault (1961, 1975, 1976) en diens leerling Jacques Donzelot (1977). Alhoewel Fou-

cault zelf bezwaar maakte tegen het label 'structuralist' is zijn denken zeker een pendant van het moderne Franse anti-humanisme. Ook bij hem speelt, overigens net als bij de lacaniaanse psychoanalytici, de taal als structurerend element een centrale rol. Het talige immers formeert volgens Foucault de realiteit(en). Waarheid is derhalve een effect van taal, en aangezien waarheid en macht onlosmakelijk verbonden zijn, spitst Foucault zijn onderzoek toe op de produktieve werking van discours. In zijn werk zijn zowel elementen te onderkennen die het linguïstische bij de benadering van sociale ontwikkelingen voorop stellen als varianten die de vertogen als onlosmakelijk verbonden zien met organisatie, vorm en inhoud van praktijken. Ook binnen de feministische onderzoeksters die zich door Foucault hebben laten inspireren zien we beide benaderingen (bijv. respectievelijk de Mare en Spoel, 1984; Aerts, 1981b). Inzet is steeds de produktie van geslachtelijkheid inzichtelijk te maken via onderzoek naar vertogen en (interventie)praktijken, die vorm en inhoud geven aan noties van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Verondersteld wordt dat hiermee ook de subjectieve identiteit van individuen in het geding is en dat deze nooit los gezien kan worden van de specifieke culturele en historische context waarin die tot stand kwam.

Hoewel de hier besproken vooral Frans beïnvloede constructivisme-lijn binnen vrouwenstudies in Nederland dominant is, is er ook wel sociaal constructivisme te signaleren dat niet Frans van origine is (bijv. Jansen, 1987).

Tot zover mijn beeld van de meest invloedrijke theorie-opties binnen vrouwenstudies, zoals die zich na de afwending van de 'ATV' in heroriëntaties op bestaande andere kaders hebben ontwikkeld. Natuurlijk ben ik arbitrair geweest in mijn poging de belangrijkste heroriëntaties in kaart te brengen. Er is zeker meer te noemen aan terugrijpen op theorieën uit de sociale wetenschappen (4). Meestal toegespitst op specifieke velden van onderzoek trachten feministen het probleem van sekseongelijkheid te verbinden met concepten uit die velden. Een willekeurige voorbeeld is het werk van Magda Michielsens (1987) die bij haar onderzoek naar de werking van de media ideeën van Bourdieu gebruikt.

2. De status van vrouwen en het vrouwelijke in feministische theorievorming

De heroriëntaties op theorieën uit de algemene sociale wetenschappen hebben tot gevolg gehad dat een aantal 'kwesties' uit die debatten hun weerslag binnen vrouwenstudies hebben. Het wordt steeds moeilijker in het veld van vrouwenstudies te opereren zonder deze problemen serieus te nemen en er begripsmatig en onderzoekspraktisch een positie in te bepalen. Achtereenvolgens zal ik de naar mijn idee drie belangrijkste kwesties schetsen.

Op de eerste plaats is daar de kwestie van het machtsconcept. In de mate waarin de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen gezien wordt als een machtsprobleem, en dat is in veel gevallen bij vrouwenstudies zo, dringt zich de vraag op wat voor soort machtsconcept gehanteerd moet worden. Uit debatten rond macht weten we dat er bij de analytische uitwerkingen en de operationalisaties van dit begrip, dus zowel in theorie als in onderzoek, keuzes gemaakt moeten worden. Zo moet er vastgesteld worden langs welke lijnen macht werkzaam is om het daarlangs te kunnen onderzoeken. Feitelijk wordt hiermee al een idee over de machtsongelijkheid verondersteld. Binnen vrouwenstudies wordt dan veelal uitgegaan van de relaties tussen concrete mannen en vrouwen. Niet voor niets gaat feministisch onderzoek naar macht dan ook meestal over verhoudingen tussen individuen: studenten (Meijer, 1983), echtparen (Komter, 1985), werknemers (de Bruijn en Timmerman, 1986), of artsen en patienten (Davis, 1988). De inzet van het onderzoek is er op gericht de werking van machtsprocessen tussen deze mensen te bestuderen.

Algemene machtstheorieën op het nivo van de werking van macht tussen individuen, waarvan vervolgens gebruik gemaakt wordt, thematiseren echter geslachtelijkheid niet als structureel element van de machtswerking. Dat betekent dat binnen vrouwenstudies de status hiervan bepaald moet worden bij het analyseren van de werking van die machtsprocessen. We zien daarbij dat analyses van machtswerkingen tussen mannen en vrouwen nogal eens kampen met het probleem dat op het nivo van de menselijke relaties onvoldoende houvast gevonden kan worden om juist de asymmetrie tussen mannen en vrouwen te verklaren. Meestal is een of andere verwijzing naar culturele en sociale macht, waarin het sekseverschil een bepaalde (hiërarchische) betekenis

heeft gekregen, de oplossing waarvoor gekozen wordt. Een voorbeeld hiervan is het begrip 'de vanzelfsprekendheid van de macht' van Komter. Davis heeft in haar onderzoek tussen vrouwelijke patienten en mannelijk artsen uiteindelijk de voorkeur gegeven aan een machtsbegrip zonder een structurele relatie met het geslachtsverschil. Geslachtelijkheid, zo meent zij, kan nooit een verklaring geven voor machtsongelijkheid maar is één van de aanknopingspunten waarmee machtsprocessen zich verstrengelen (Davis, 1988: 378).

Mogelijkerwijs biedt een andere benadering van macht meer perspectieven. De oplossing in de richting van een hegemoniale verhouding in culturele en sociale zin ('macht van vanzelfsprekendheid') verwijst hier reeds naar. Machtsprocessen kunnen onvoldoende begrepen worden als ze beperkt blijven tot het nivo van de werking tussen mensen. Een machtsbegrip dat verder reikt dan dit nivo wordt voorgestaan door constructionistische benaderingen. Hierin wordt benadrukt dat het bestaan van individuen slechts mogelijk is onder de voorwaarden van machtswerkingen, die vorm en inhoud geven aan sociale relaties. Het geslachtsverschil verschijnt dan als machts-effect, als uitkomst van de structurerende werking van machtsprocessen. Geslachtelijkheid, mannelijkheid en vrouwelijkheid en de hiërarchische onder- en bovenschikking, is 'mchtig' als sociale kracht omdat er (sociaal historisch specifiek) betekenis en uitwerking gegeven is aan het sekseverschil. Onderzoek naar macht en machtsongelijkheid is zo net zo goed onderzoek naar betekenisconstructies als naar de werking daarvan in bepaalde (historische) situaties.

Precies op dit laatste punt keert echter het probleem van de werking van macht terug. Het is immers nog maar de vraag of constructionistische opties, die de machtswerking veeleer vooraf aan de individuen zien dan als een geheel van kenmerken van hun onderlinge verhouding(en), problemen op het vlak van de analyse van machtswerkingen tussen individuen kunnen omzeilen. Waarlangs onderscheiden zij immers macht van zoiets als sociale cohesie als zij de constructies van geslachtelijkheid van invloed achten op specifieke sociale relaties? Of met andere woorden: hoe zijn de werkingen van machtsprocessen te onderscheiden in sociale relaties die zich niet laten denken zonder macht, omdat ieder individu juist daardoor een (sociale) identiteit heeft?

Voordeel van deze benadering is dat de status van het geslachtsverschil een plaats krijgt binnen de werking van macht. Problematisch blijft het feit dat ook hier, als je macht wilt onderscheiden van sociale cohesie, sprake is van beoordeling. Er zal immers bepaald moeten worden langs welke criteria machtsprocessen en hun werkingen onderscheiden worden van andere typen van sociale verhoudingen. Je kunt stellen dat dat juist de macht is van de wetenschappelijke praktijk. Het zij zo, maar op analytisch nivo blijft het probleem daarmee onopgelost.

Een tweede kwestie die met de heroriëntaties de kop steeds hardnekkiger opsteekt in de theorievorming is de status van het subject. Het al oude probleem in de sociale wetenschappen van de verhouding individu-maatschappij krijgt binnen vrouwenstudies extra dimensie, omdat voor veel feministen de strijd van vrouwen tegen hun onderdrukking samenhangt met de erkenning van het subject 'vrouw'. Daarbij kan het dan gaan om uiteenlopende dingen als: erkenning van de authenticiteit van ervaringen, recht van spreken en een eigen visie of een politieke positie ('zonder vrouwen geen vrouwenstrijd').

De kwestie van het subject verdeelt vrouwenstudies op het punt van theorievorming het hardgrondigst. Een verdeeldheid die de bestaande theoretische benaderingen uit de sociale wetenschappen ook al in zich dragen. Binnen vrouwenstudies wordt dit probleem alleen maar ernstiger omdat de vraag naar de status van vrouwen en het vrouwelijke vooral gesteld wordt op het nivo van het subject. De posities lopen uiteen van theorieën die uitgaan van vrouwen en mannen als individuen, die alhoewel maatschappelijk beïnvloedbaar autonomie kennen en op basis daarvan voelen, denken en handelen, tot theorieën die stellen dat er helemaal geen sprake is van individuen los van sociale en historische processen. Voor de ene uiterste positie zijn individuen het startpunt van sociale verhoudingen, voor het andere uiterste zijn sociale verhoudingen altijd noodzakelijk om individualiteit te vestigen bij mensen.

Ik wil dit punt kort toelichten aan de hand van mijn eigen onderzoek op het terrein van meisjes en hun opvoeding en ontwikkeling tot vrouwelijkheid (zie ook van Drenth, 1984; 1987b). Bij mijn eerste ontmoeting met de thematiek trof ik binnen vrouwenstudies vooral ideeën aan over meisjesopvoeding die 'de socialisatie tot vrouw' als leidraad hadden. Daarbij werd het

meisje onproblematisch gezien als een voorgegeven individu dat zich onder invloed van de relaties met anderen tot vrouw ontwikkelt. De autonomie van het meisje kon in deze visie geactiveerd worden als zij op een andere (feministische) wijze werd aangesproken en behandeld. Ook in het tegendraadse handelen vanuit de meisjes zelf werden wel aanwijzingen gezien voor autonoom verzet tegen de bestaande patriarchale orde.

In de loop der tijd werd deze merkwaardige mengeling van determinisme en voluntarisme genuanceerd. Middels het begrip 'meisjescultuur' kwam er meer aandacht voor verschillen tussen meisjes onderling. Hun specifieke situaties en levensstijlen en hun problematiek als pubers en adolescenten kregen daardoor aandacht en erkenning. Subjectiviteit betekent van af dit moment meer dan invoeging in een vastliggende orde en met een eenduidige oplossing om hieraan te ontkomen. Het subject is in deze benadering geen vooronderstelde identiteit, maar iets dat zich steeds weer in individuen in (veranderende) sociale situaties moet vestigen en in stand gehouden moet worden.

Dat wil overigens niet zeggen dat daar, bijvoorbeeld middels opvoeding, een alles bepalende greep op georganiseerd kan worden. Met name in het feministisch vormingswerk met meisjes ('meidenwerk') werd daar nog wel eens wat al te onproblematisch vanuit gegaan. Deze constatering bracht mij op mijn onderzoeksvraag naar de geschiedenis van de opvoedingspraktijken gericht op meisjes. De interesse van het onderzoek ligt met name bij de betekenisgevende kracht ten aanzien van vrouwelijkheid van deze praktijken (zie van Drenth, 1985; 1986; 1987a). En dat confronteert mij opnieuw met het hierboven al geschetste dilemma van de status van 'het subject'. Het is mij er niet om te doen de opvoedende praktijken te kritiseren omdat zij de fabrieksmeisjes, waarop mijn onderzoek zich richt, zouden invoegen in een algemeen beeld van wat vrouwen zijn. Het gaat mij er juist om te laten zien dat in de verschillende perioden de strategieën ter opvoeding van deze meisjes veranderen. Deze veranderingen poog ik te analyseren in samenhang met de inschattingen die er gemaakt werden van wat er problematische was aan de ontwikkeling van deze meisjes tot vrouwelijkheid. Daarmee verschijnen de verschillende betekenissen van vrouwelijkheid (en geslachtselijkheid in het algemeen) tegen de achtergrond van specifieke sociaal historische constellaties.

Een derde, overigens minder pregnant aanwezige probleem bij de heroriëntaties op bestaande theorieën is de vraag hoe de rol van de geschiedenis opgevat moet worden bij de bestudering van geslachtsverhoudingen. De verwerping van een algemene theorie ter verklaring van vrouwenonderdrukking en het vrouwelijke heeft ervoor gezorgd dat hele globale historische verhalen problematisch worden geacht. Te vaak is in het verleden de geschiedenis vanuit één stramien geduid om vrouwenonderdrukking te kunnen verklaren. Er is daarom steeds meer gepleit voor specifieke studies van de verhoudingen tussen de geslachten, ook in historisch opzicht. Met name in het sociaal constructionisme en de eliasiaanse benadering binnen vrouwenstudies is er aandacht voor historische ontwikkelingslijnen en verschuivingen in betekenissen van geslachtelijkheid en de konkrete verhoudingen tussen de vrouwen en mannen.

Historisch onderzoek is niet voor niets de laatste jaren binnen vrouwenstudies in de sociale wetenschappen populair geworden. Maar dat betekent niet dat het onomstreden is. Kritiek bestaat vanuit de hoek van die feministen die een hoge prioriteit geven aan de direkte toepasbaarheid van inzichten uit vrouwenstudies in de (politieke) praktijk. Het niet zomaar politiek transponeerbaar zijn van resultaten van historisch onderzoek maakt dit deel van vrouwenstudies voor hen abstract, elitair en 'verwetenschappelijkt'. Het vrouwenvraagstuk lijkt in deze visie vooral 'een academische kwestie' geworden te zijn.

Hier tegenover stellen anderen, voor wie historische vragen naar de werkingskracht en de betekenis van het sekseverschil cruciaal zijn voor vrouwenstudies, dat het indirecte effect van wetenschap niet minder werkzaam hoeft te zijn. Het creëert duidelijkheid over het gebrek aan een eenduidig te bepalen oplossing. Dat betekent dat er specifieke keuzes gemaakt moeten worden in de politiek. Er kunnen immers niet één absolute oplossing als logische bewijs vanuit de wetenschappelijke praktijk, in dit geval vanuit vrouwenstudies, naar voren te schuiven.

De hierboven gesignaleerde problemen rond het machtsconcept en de status van het subject maken volgens mij de discussies rond het belang van de historisch ontwikkelingen van problematieken op het vlak van vrouwenstudies noodzakelijk. Aan de ene kant zullen de visies die geneigd zijn het hier en nu als absoluut uitgangspunt te nemen blijven steken in een gebrek aan inzicht in sociale wordingsprocessen. Anderzijds lopen echter de histo-

rische studies de kans hun connecties met de bestaande problematiek van ongelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen in het hier en nu te verspelen.

3. Concluderende opmerkingen

Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste debatten over theoretische problemen binnen vrouwenstudies moeten we de in de aanvang van mijn betoog gesignaleerde ambivalenties van de beide professoren zien. De opmerking over de onbegrijpelijke verhalen en moeilijke woorden zal begrijpelijk zijn na mijn uiteenzetting over het karakter van de theoretische problemen en debatten daarover binnen vrouwenstudies. Steeds sterker concentreren deze zich op het nivo van epistemologie en vragen derhalve een open gezindheid voor een flink portie abstractie en tevens een grote mate van intellectuele flexibiliteit. Ze zijn echter even onontkoombaar als noodzakelijk voor de uitbouw van vrouwenstudies, zeker wanneer er meer geprobeerd wordt het specifieke van de eigen vraagstellingen van vrouwenstudies te verbinden met vruchtbare inzichten van theorieën in de sociale wetenschappen.

De tweede professorale uitspraak waaraan ik refereerde moet veeleer gezien worden als het (bewust?) innemen van een positie in de debatten binnen vrouwenstudies. De 'esoterie' die vrouwenstudies toegeschreven werd, lijkt daarbij vooral betrekking te hebben op de onderwerpkeuze binnen vrouwenstudies, alhoewel ik niet kan uitsluiten dat ook het debat over de vooronderstellingen binnen vrouwenstudies als zodanig gekenschetst werd. In ieder geval werd er als alternatief voor een 'esoterische' onderwerpkeuze genoemd: het bestuderen van problemen van vrouwen van alledag tegen de achtergrond van sociale omstandigheden. Op zich een prima onderwerp, alleen mij ontgaat de superieure status van dit onderwerp boven andere, tenzij er een heel specifieke en mijns inziens beperkte opvatting van vrouwenstudies wordt gehanteerd, ook in relatie tot de hierboven gesignaleerde theoretische problemen.

Tot slot, wat vrouwenstudies betreft. Het zal duidelijk zijn geworden dat ik van mening ben dat de theoretische ontwikkelingen binnen vrouwenstudies bij twee zaken in ieder geval gebaat zijn. Op de eerst plaats bij een intellectuele openheid en creativiteit gericht op discussies over de grondslagen en voor-

onderstellingen van theorieën die gebruikt worden. En op de tweede plaats bij veel onderzoek vanuit verschillende theoretische invalshoeken en over uiteenlopende aspecten van de problematiek van vrouwenstudies. Tenslotte bewijst theorie haar waarde in de wijze waarop wetenschappers erin slagen haar in onderzoek te gebruiken om meer inzicht te organiseren en nieuwe waarheden te creëren. Vandaar dat wetenschappers op het gebied van vrouwenstudies zich maar moeilijk achter ambivalenties ten aanzien van theorievorming schuil kunnen houden. Hun premisses van de ontwikkeling van nieuwe waarheden dwingen tot herziening van concepten en onderzoekslijnen. Daarbij gaat het er niet om tot een soort van algemene feministische theorie te komen, maar vooruitgang te boeken met uiteenlopende benaderingen die andere werkelijkheden denkbaar en leefbaar kunnen maken.

VOETNOTEN

- (1) Zie voor een verslag van deze bijeenkomst: Sylvia Lammers en H el ne Vossen; De hoogleraren van vrouwenstudies: supermoeders of stiefmoeders? Verslag van een forum met zes hoogleraren, 13 november 1987 te Nijmegen, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 34, jrg. 8, nr. 2, 1988, pp. 221-225. Zie ook het interview met C. Brinkgreve van I. Jungschleger in de Volkskrant van zaterdag 1 oktober 1988.
- (2) Chodorow hanteert niet de orthodoxe freudiaanse versie van de psychoanalyse maar een herziening hiervan die in de Verenigde Staten gangbaar is onder de naam 'object-relatie theorie'. In deze theorie staat de relatie met objecten en met name het eerste object, 'de ander' in casu de moeder, in de ontwikkeling van het kind centraal. Zie Chodorow 1978, pp. 47-49.
- (3) Er moet onderscheid gemaakt worden tussen sekse (het biologisch/fysiologische verschil), geslacht (het sociale, historische en cultuurspecifieke verschil) en seksualiteit (positie op grond van de organisatie van lustbeleving).
- (4) Voor het meest recente overzicht over de ontwikkelingen binnen vrouwenstudies in Nederland, zie: Margo Brouns; Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland; een overzicht, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer, 1988.

BIBLIOGRAFIE

ADAMS, P.;

1983 Mothering, in: m/f, nr. 8, pp. 40-52.

AERTS, M.;

1981a Het raam van de studeerkamer, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 7, jrg. 2 nr. 3, pp. 360-374.

AERTS, M.;

1981b Op zoek naar konstrukties van vrouwelijkheid. Naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het interbellum, in: Tweede Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, pp. 132-145.

AERTS, M.;

1986 Het persoonlijke is politiek. Een poging tot herdenken, in: Te Elfder Ure 39, Dilemma's van het feminisme, jrg. 29 nr. 1, pp. 78-107.

BADER, V.M.;

1984 Vrouwelijkheid, vrouwenonderdrukking en 'vertooganalyses'. Kritische kanttekeningen bij een ondoorzichtig debat, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 20, jrg. 5 nr. 4, pp. 271-488.

BARRETT, M.;

1980 Womens Oppression Today. Problems in Marxist Feminist Analysis, London.

DE BEAUVOIR, S.;

1978 De tweede sekse, Utrecht (6e druk); oorspr. La deuxième sexe, Paris, 1949.

BLOK, J.;

1982 Enkele historische aantekeningen bij 'Gebruik en misbruik van de antropologie', in: Derde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, pp. 161-170.

DE BRUIJN, J. EN G. TIMMERMAN;

1986 Van ongewenste intimiteiten naar gewenste omgangsvormen, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 26, jrg. 7, nr. 2, pp. 159-178.

CHODOROW, N.;

- 1971 Being and Doing. A Cross-Cultural Examination of the Socialization of Males and Females, in: V. Gornick and B.K. Moran (eds); Woman in Sexist Society. Studies in Power and Powerlessness, New York, pp. 173-197.

CHODOROW, N.;

- 1978 The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender, Berkeley/Los Angeles/London.

CLERKX, L. EN J. WESTERBEEK;

- 1984 Terug naar de geleefde werkelijkheid. Een pleidooi voor een histories-kulturele benadering van de relatie tussen de seksen, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 20, jrg. 5, nr. 4, pp. 462-470.

COWARD, R. AND J. ELLIS;

- 1977 Language and Materialism. Developments in Semiology and the Theory of the Subject, London.

COWARD, R.;

- 1983 Patriarchal precedents. Sexuality and social relations, London/Boston/Melbourne/Henley.

DAVIS, K.;

- 1986 Ik zal u even in uw jas helpen. Medisch paternalisme onder de microscoop, in: Lover, nr. 2, pp. 80-88.

DAVIS, K.;

- 1988 Power under the microscope. Toward a grounded theory of gender relations in medical encounters. Dissertatie VU Amsterdam.

DINNERSTEIN, D.;

- 1976 The Mermaid and the Minotauer. Sexual Arrangements and Human Malaise, New York/Hagerstown/San Francisco/London.

VAN DRENTH, A.;

- 1984 Feminisme van nu voor vrouwen van morgen? Over meiden en moraal, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 18, jrg. 5, nr. 2, pp. 148-164.

VAN DRENTH, A.;

- 1985 Het massa-meisje, in: Comenius 17, pp. 3-30.

VAN DRENTH, A.;

- 1986 Het persoonlijk vrouwelijke. Over meisjesstypen en puberteits- en adolescentiepsychologie, in: M. du Bois-Reymond e.a. (red); Jeugd onderzocht, Amersfoort, pp. 161-175.

VAN DRENTH, A.;

- 1987a Over fabrieksmeisjes. Seksespecifieke beeldvorming in het massageugd-onderzoek, in: F. Meijers en M. de Bois-Reymond (red.); Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren 50: het massageugd-onderzoek (1948-1952), Amersfoort/Leuven, pp. 172-187.

VAN DRENTH, A.;

- 1987b Twijfels over het vrouwelijke. Meisjesproblematiek en vrouwenstudies, in: Brüggmann, M. (red); Vrouwen in op-spraak. Vrouwenstudies en cultuurkritiek, Nijmegen, pp. 120-132.

ELIAS, N.;

- 1969 Ueber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Bern/München; oorspr. 1939.

FIRESTONE, S.;

- 1979 De dialektiek van de sekse, Amsterdam; oorspr. The Dialectic of Sex, New York, 1970.

FOUCAULT, M.;

- 1973 Madness and civilisation. A History of Insanity in the Age of Reason, New York; oorspr. Histoire de la Folie, Paris, 1961.

FOUCAULT, M.;

- 1979 Discipline and Punish. The Birth of the Prison, New York; oorspr. Surveillir et Punir; Naissance de la Prison, Paris, 1975.

FOUCAULT, M.;

- 1980 The History of sexuality, Volume I An Introduction, New York; oorspr. La volonte de savoir, Paris, 1976.

FRIEDAN, B.;

1963 The Feminine Mystique, Harmondsworth; ned. vert. Het misverstand vrouw, Utrecht, 1971.

GALLOP, J.;

1982 Feminism and Psychoanalysis. The Daughters' Seduction, London/Basingstoke.

GIDDENS, A.;

1979 Central problems in social theory. Action, Structure and Contradictions in Social Analysis, London/Basingstoke.

GROOTEN, A.;

1987 'Is that all there is?' Lacan and theoretical patrocentrism, in: T. Knijn, A. Mulder (eds); Unravelling Fatherhood, Dordrecht.

GRUNELL, M.;

1986 Vanzelfsprekendheid. Scharnier tussen zelfbepaling en lot. De aantrekkelijkheid van Giddens' structuratietheorie, in: Lover, nr. 3, pp. 162-169.

JANSEN, W.;

1987 De vele gezichten van genus. Een agenda voor onderzoek naar de culturele constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid, in: M. Brugmann (red); Vrouwen in op-spraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek, Nijmegen, pp. 46-62.

KOMTER, A.;

1979 Feminisme en psychoanalyse of: de fallus als hinderpaal, in: Socialisties Feministische Teksten 3, Amsterdam, pp. 100-127.

KOMTER, A.;

1985 De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen, 'sGravenhage.

KOMTER, A;

1987 Het figuratiesociologische optimisme over de machtsverhoudingen tussen de seksen. De wens als vader van de gedachte, in: W. van Beek e.a. (red.) Sociologisch en Antropologisch Jaarboek 1987, Deventer, pp. 148-164.

KOOL-SMIT, J.E.;

1967 Het onbehagen bij de vrouw, in: De Gids, jrg. 130, nr. 9/10, pp. 267-281.

KUHN, A. AND A. WOLPE (EDS);

1978 Feminism and Materialism. Women and Modes of Production. London, Henley and Boston.

LAMMERS, S.;

1981 Over lust en macht. Feminisme en psychoanalyse opnieuw belicht, in: Psychologie en Maatschappij 14, pp. 65-96.

LAMMERS, S.;

1985 Het zit dieper. Vrouwenstudies en de theorie van Nancy Chodorow, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 22, jrg. 6 nr. 2, pp. 173-186.

LUKES, S.;

1974 Power. A radical view, London.

DE MARE, J. EN B. SPOEL;

1984 Feministische waarheid en macht in het meidenwerk, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 18, jrg. 5, nr. 2, pp. 197-220.

MEIJER, J.;

1983 Sekse als organisatieprincipe. Veranderde normen in de asymmetrische machtsrelaties tussen vrouwen en mannen, Amsterdam.

MICHELSENS, M.;

1987 Vrouwelijk symbolisch kapitaal. Geprezen en geprijsd? in: Sophia & Co Publikatiereeks Vrouwenstudies Nijmegen, nr. 2, pp. 51-68.

MILLETT, K.;

1969 Sexual Politics, New York; ned. vert. Sekse en Macht, Amsterdam, 1975.

MITCHELL, J.;

1971 Woman's Estate, Harmondsworth 1971; ned. vert. Vrouw en vrijheid. Er onderuit: strategie voor een bevrijding. Meppel, 1973.

MITCHELL, J.;

1974 Psychoanalysis and Feminism, Harmondsworth; ned. vert. Psychoanalyse en feminisme. Deel I Psychoanalyse en vrouwelijkheid, Nijmegen, 1981.

MITCHELL, J. AND J. ROSE (EDS);

1982 Feminine sexuality. Jacques Lacan & the Ecole Freudienne, London/Basingstoke.

MOM, T.;

1984 Vrouwenstudies tussen engagement en pseudo-neutraliteit, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 20, jrg. 5 nr. 4, pp. 489-494.

MOOY, A.;

1975 Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse, Meppel.

MOYAERT, P.;

1981 Jacques Lacan: begeerte-taal-subjectiviteit, in: E. Berns e.a. (red.); Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida, Alphen a.d. Rijn, pp. 33-67.

OUTSHOORN, J.;

1978 Zo vader zo zoon en van moeder op dochter, in: Socialisties Feministische Teksten 1, Amsterdam, pp. 67-93.

OUTSHOORN, J.;

1980 De dubbele erfenis in de vrouwenbeweging: rondom productie en 'reproductie', in: Socialisties Feministische Teksten 4, pp. 175-195.

OUTSHOORN, J.;

1981 Feminisme en marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 7, jrg. 2, nr. 3, pp 339-359.

PLEITER, A.;

1984 Meisjes en fantasie van vrouwelijkheid, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 18, jrg. 5, nr. 2, pp. 182-196.

PLEITER, A.;

1985 Over fantasie, in: Comenius 17, pp. 70-70.

POLDERVAART, S.;

1983 Vrouwenstudies. Een inleiding, Nijmegen.

REITER, R.R. (ED);

1975 Toward an Anthropology of Women, New York/London.

RICH, A.;

1976 Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution, New York; ned. vert. Uit vrouwen geboren. Moederschap als ervaring en instituut, Amsterdam, 1979.

ROMKES, R.;

1980 Verzet van mishandelde vrouwen. Een kwestie van macht en onmacht, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 3, jrg. 1, nr. 3, pp. 267-292.

ROSALDO, M.Z. AND L. LAMPHERE (EDS);

1974 Woman, Culture & Society, Stanford.

ROSALDO, M.Z.;

1980 The Use and Abuse of Anthropology. Reflections on Feminism and Cross-Cultural Understanding, in: Signs, jrg. 5 nr. 3, pp. 389-417; ned. vert.: Gebruik en misbruik van de antropologie. Reflekties op het feminisme en de resultaten van kultuurvergelijkend onderzoek, in: Derde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, 1982, pp. 171-207.

RUBIN, G.;

1975 The traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex, in: R.Reiter (ed.); Toward an Anthropology of Women, New York/ London, pp. 157-210; ned. vert.: De handel in vrouwen, in: Socialisties feministiese teksten 4, 1980, pp. 196-252.

SOMMER, A.;

1985 Het Bureau, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 21, jrg. 6 nr. 1, pp. 70-93.

SOMMER, A. EN S. GROTENHUIS;

1983 Waarom een discussie over de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid?, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 16, jrg. 4 nr. 4, pp. 522-528.

SOMMER, A. EN M. DORNEKATER;

1983 De Algemene Theorie van Vrouwelijkheid nader bezien, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 16, jrg. 4 nr. 4, pp. 544-562.

VAN STOLK, B. EN C. WOUTERS;

1983 Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis, Deventer.

VAN DER HAEGEN, R.;

1980 Androgynie. Een vruchtbaar alternatief?, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 1, jrg. 1, nr. 1, pp. 32-53.

VAN DER HAEGEN, R.;

1981 Hysterie revisited. Of hoe Dora het spel weigerde mee te spelen, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 7, jrg. 2, nr. 3, pp 317-338.

VAN DER HAEGEN, R.;

1984 Psychoanalyse EN seksuele differentie, Een feministische herlezing van het fort/da spel van kleine Ernst bij Freud, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 17, jrg. 5, nr. 1, pp. 41-55.

IN 'T VELD-LANGEVELD, PROF. DR H.M.;

1969 Vrouw-beroep-maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie, Utrecht.

VAN DER WEEL, C.

1982 Een noodzakelijke probleemverschuiving voor feministies onderzoek: naar figuraties van vrouwen en mannen, in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 11, jrg. 3, nr. 3, pp. 409-416.